

SURSE DOCUMENTARE PRIVIND CONTRIBUȚIA PREOȚILOR DIN ȚINUTUL NEAMȚ ÎN TIMPUL PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL

*Elena-Diana Spiridon **

Summary. This article wants to highlight the documentary sources that highlight the public collections supported by the representatives of the churches in the Neamț area.

In 1914, at the outbreak of the First World War, Romania adopted a policy of neutrality, hesitating to support one of the belligerent camps, the Central Powers or the Entente. After two years of a neutral attitude, Romania decided to enter the war alongside the Entente, declaring war on Germany and Austria-Hungary. The Entente represented the political-military alliance that promised the recognition of Romanian rights over Transylvania and Bucovina, territories under Austro-Hungarian domination. The sacrifices and the huge effort were felt from the beginning. Following the campaign of 1916, Romania was reduced to only one third of its territory. The occupation of an important part of Romania triggered the long and arduous path of evacuation and refuge to Moldova. This region, the least wealthy of the country, had to host and maintain, apart from its own population, the refugees from Muntenia, Oltenia and Dobrogea, and also those evacuated from the area of military operations.

Romania's participation in the First World War also had consequences for the inhabitants of the Neamț region. The Neamț region was outside the theater of military operations during Romania's participation in the First World War, but it knew the realities of war. On the home front, those who remained helped to provide resources for the war. Thus, the Neamț region participated in the war effort and implicitly in the realization of the unification effort.

During the conflagration, Neamț county, like the whole of Moldova, had to face some demands that far exceeded the possibilities of supplying the front and the civilian population with what they needed. The most considerable difficulties that prevailed in the following period were the organization of transports, the problem of food and the lack of fuel. The starving animals brought by refugees, whether civilian or military, were never counted. The terrible misery and diseases that prepared the ground for the epidemics, claimed tens of thousands of lives.

Metropolitan Pimen Georgescu, wanting to help the refugees from the occupied areas, made available to the authorities all the living spaces available from the monasteries of Moldova, but also the buildings belonging to the metropolitan church.

In addition to the impulse and example given by Metropolitan Pimen Georgescu, the private initiative of the inhabitants of the villages and towns of Moldova, who tried to contribute, together with the authorities, to the relief of the terrible suffering endured by the retreating soldiers and the evacuated civilians. The collections were public, intended to support the military troops at the front or to help the civilian population. Help was especially needed to the poor and homeless, who wandered hungry and poorly dressed.

Keywords: First World War, Orthodox church, priests, acts of charity.

Începutul anului 1914, împarte Europa în două tabere politico-militare, Tripla Alianță și Tripla Înțelegere. Germania, Austro-Ungaria și Italia formau Tripla Alianță, denumire schimbată în Puterile Centrale, după retragerea Italiei și cooptarea în alianță a Imperiului Otoman. Rusia, Franța și Marea Britanie, constituiseră Tripla Înțelegere, devenită ulterior Antanta. Aceste alianțe au fost puse în mișcare ca urmare a refuzului imperiilor de a acorda popoarelor supuse dreptul la autodeterminare. Este și cazul românilor din Basarabia, supuși Imperiului Rus și a celor din Transilvania și Bucovina, supuși Imperiului Austro-Ungar.

Tensiunile dintre Serbia și Austro-Ungaria, generate de naționaliștii sârbi, care își doreau unirea tuturor popoarelor slave din Balcani, într-un singur stat federal, inclusiv a slavilor de pe teritoriul Imperiului Austr-o Ungar, au reprezentat cauza declanșării unui conflict. Pretextul iminent îl reprezintă atentatul de la Sarajevo, capitala provinciei austriece Bosnia, anexată de Austro-Ungaria în anul 1908. La 28 iunie 1914, arhiducele moștenitor al Austro-Ungariei, Franz Ferdinand este asasinat de către Gavrilo Princip, un membru al societății secrete Mâna Neagră¹. La 28 iulie 1914, Austro-Ungaria declară război Serbiei.

În anul 1914, la izbucnirea Primului Război Mondial, România adopta o politică de neutralitate, în cadrul Consiliului de Coroană de la Sinaia, din 21 iulie, ezitând în sprijinirea uneia dintre taberele beligerante. La 4/ 17 august 1916 se încheie un tratat între România și puterile militare ale Antantei, adică cu Rusia, Franța, Marea Britanie și Italia, prin care țara noastră se obligă să intre în război.

După doi ani de atitudine neutră, în cadrul Consiliului de Coroană de la Cotroceni, din 14 august 1916, România decidea intrarea în război alături de Antanta, declarând război Germaniei și Austro-Ungariei. Antanta, reprezenta alianța politico-militară care promitea recunoașterea drepturilor românilor asupra Transilvaniei și Bucovinei, teritorii aflate sub dominație austro-ungară. România decidea intrarea în război și mobilarizarea generală a armatei, numărul celor mobilizați ajungând la 833 758 soldați și circa 18 000 de ofițeri, la care se adaugă rezerva armatei care se ridică la 416 000 de oameni. Efectivele mobilizate fiind grupate în 23 de divizii de infanterie și 2 divizii de cavalerie. La 15 august 1916, *„România, împinsă de dorința de a contribui să se grăbească sfârșitul conflictului și sub imperiul necesității de a-și salva interesele de rasă, se vede nevoită a intra în luptă alături de aceia care pot să-i asigure înfăptuirea unității sale naționale”*².

* PhD Student, „Ștefan cel Mare” University Of Suceava, e-mail: diana_sed43@yahoo.com.au

¹ „Mâna Neagră” reprezintă organizația secretă-terroristă cunoscută și sub denumirea „Unitate sau Moarte”, fondată la 6 septembrie 1901, în Regatul Serbiei. Societatea secretă compusă din 15 asasini cu legături în armata Serbiei. „Mâna Neagră” a fost parte a mișcării panslaviste, având intenția de a susține unirea tuturor teritoriilor populate cu slavi, urmărind înfăptuirea Serbiei Mari prin alipirea Bosniei și Herțegovinei la Regatul Iugoslaviei.

² Dumitru Preda, *România în timpul Primului Război Mondial. Mărturii documentare, 1914-1916*, vol.I, București, Editura Militară, 1996, p.9, 41.

Pe parcursul conflictului, de la intrarea României în Primul Război Mondial și până la finalul războiului, se disting patru etape desfășurate de Armata Română: campania din 1916, campania din 1917, campania din 1918 și campania din 1919 (campania României în Ungaria).

Uriașul efort uman și material făcut de țara noastră pentru eliberarea vechilor provincii românești aflate sub dominație străină nu a fost în zadar. Constituirea statului național unitar român a fost una anevoioasă, dobândită prin sacrificii enorme. Efortul a fost încununat cu realizarea Marii Uniri, de la Alba-Iulia, la 1 decembrie 1918 și recunoașterea internațională a acestei mărețe împliniri, România Mare.

Sacrificiile și efortul uriaș s-au resimțit de la început. Campania din 1916 cuprinde numeroase operațiuni militare. Începând cu operațiunea ofensivă în Transilvania, apoi operațiunea de apărare pe frontul de sud, cu bătălia de la Turtucaia, operațiunea de la Flămânda și acțiunile militare din Dobrogea, la care trebuie amintite operațiunea de apărare a trecătorilor din Carpați (bătăliile de a Sibiu, Brașov, Bran-Câmpulung, valea Prahovei, valea Oltului, valea Jiului, primele două bătălii de la Oituz. Continuând cu operațiunea de apărare a teritoriului Munteniei și Olteniei, adică acțiunile militare din Oltenia, operațiunea de apărare a capitalei București, repliera pe linia Râmnicu Sărat – Viziru, urmate de stabilizarea frontului în Moldova, pe aliniamentul Focșani – Nămăloasa - Galați.

Bulgaria a declarat război României în ziua de 19 august / 1 septembrie 1916. În noaptea de 18-19 august/ 31 august-1 septembrie 1916, unitățile bulgare de la frontiera de sud a României au trecut la atac.

Slaba rezistență opusă de Armata Austro-Ungară și ofensiva entuziasmată și rapidă a Armatei Române permite să fie eliberată o parte însemnată din Transilvania, până la 25 septembrie 1916. Ofensiva militară este oprită, când armatele Puterilor Centrale sunt întărite cu unități bine antrenate și echipate, care au fost aduse de pe alte fronturi. Începând cu 26 septembrie 1916, frontul românesc devenea principalul front de luptă din Europa. Frontul românesc se întindea de la Dorna până la Turnu-Severin, de-a lungul Carpaților, pe o lungime de peste 1300 km. Apoi frontul românesc cobora de-a lungul Dunării până la Turtucaia, iar de aici la Marea Neagră. Armata Română se retrage strategic, opunând rezistență și luptând pentru fiecare trecătoare din Carpați. În această situație, Armata Română s-a acoperit de glorie în bătăliile de pe valea Argeșului, de pe valea Cernei, Câmpulung, Curtea de Argeș, Azuga, Predeal și Oituz. Armata Română are de înfruntat puternica contraofensivă a armatelor germane și austro-ungare. Astfel, sunt ocupate teritoriile eliberate, dar și a Munteniei, Olteniei și Dobrogei. Ocuparea acestor regiuni a fost posibilă, întrucât nu s-au respectat angajamentele asumate de puterile militare din Antanta. Retragerea a avut consecințe grave asupra desfășurării ulterioare a războiului. Cu toate că planul de operare a fost ingenios și operațiunea militară a fost bine realizată, eșecul manevrei de la Flămânda a avut consecințe asupra Campaniei militare a Armatei Române în timpul Primului Război Mondial.

În urma campaniei din 1916³, România se vedea redusă la numai o treime din teritoriu. Ocuparea unei părți importante a României a declanșat lungul drum și anevoios al evacuării și refugiului spre Moldova. Această regiune, cea mai puțin bogată a țării, trebuia să găzduiască și să întrețină, în afara propriei populații, pe cea refugiată din Muntenia, Oltenia și Dobrogea, dar și pe cea evacuată din zona de operațiuni militare. Populației civile i se alătura armata rusă, ce număra aproape un milion de oameni, dar și toată armata română retrasă de pe front, răniți, toate serviciile din spate ale armatei, în număr de peste 20 000 de persoane. Populației celor șase județe ale Moldovei de Nord li se adăuga un milion jumate de militari și civili. La începutul lunii decembrie 1916, se retrage Regele Ferdinand și Guvernul⁴ în Moldova, la Iași.

Participarea României în Primul Război Mondial a avut consecințe și asupra locuitorilor din ținutul Neamț.

Ținutul Neamț s-a aflat în afara teatrului de operațiuni militare în timpul participării României în Primul Război Mondial, dar a cunoscut realitățile războiului. Pe frontul de acasă, cei rămași au contribuit pentru a furniza resurse necesare războiului. Astfel, ținutul Neamț a participat la efortul de război și implicit la realizarea efortului de unire.

Situația fostului județ Neamț⁵ în anii Primului Război Mondial s-a aflat sub stricta administrație a prefectului Nicu I. Ioaniu⁶ în perioada 1915-1916, a prefectului Nicolae Brânzeu⁷ (1916-1917/1918⁸) și a prefectului Petru Rosetti

³ Campania din 1916 reprezintă un uriaș sacrificiu unam. În această etapă a războiului, jertfa de sânge este estimată la 50 000 de morți, 80 000 de răniți și 110 000 de prizonieri.

⁴ Guvernul Ion I.C. Brătianu a plecat din București spre Iași, la 20 noiembrie/ 3 decembrie 1916.

⁵ Județul Neamț din perioada Primului Război Mondial se învecina la vest cu Transilvania (provincie austro-ungară în acea perioadă), la est cu județul Roman și o parte din județul Suceava, la sud cu județul Bacău, iar la Nord cu județul Suceava.

⁶ Nicu I. Ioaniu a fost prefect al județului Neamț în Primul Război Mondial, iar în perioada 1907-1911 a fost primar al orașului reședință Piatra-Neamț. Imediat după intrarea României în război, prefectul Nicu I. Ioaniu a colaborat cu primarul Dimitrie Hogeș din Piatra-Neamț pentru a dispune numeroase acțiuni de binefacere în zonă.

⁷ Nicolae Brânzeu s-a născut la Roșia de Secaș, în Ardeal, și a urmat studiile la Blaj. Trece Carpații și se stabilește la Pitești, ca profesor, avocat și, în două rânduri, prefect al județului Argeș. O vreme este prefect într-un județ din Moldova, iar după Marea Unire, înalt funcționar administrativ în Basarabia. Teolog și istoric, diplomat și om politic, Nicolae Brânzeu a urcat pe scara demnității, (...), în anul 1907, e numit prefect de Argeș. Numit la 5 ianuarie 1914, pentru a doua oară, ca prefect al județului Argeș, militează pentru intrarea României în război. Este numit prefect al județului Neamț, fiind numit de prietenul său Ion I.C. Brătianu. – apud. Ioan Popa, *Un ardelean, prefect de Argeș: profesorul Nicolae Brânzeu*, București, Editura Niculescu, 1997, p.68-73.

Despre întâlnirea cu prefectul Nicolae Brânzeu, la Piatra-Neamț, amintește și Regina Maria, în volumul III din „*Povestea vieții mele*”, „(...) *Piatra e un orașel foarte frumos la malul Bistriței. Ne-au întâmpinat Averescu și prefectul, un vechi prieten al lui Aunty de la Curtea de Argeș; e un domn bătrân, cu purtări prea familiale, cam supărătoare, însă binevoitor și după câte se spun, este un foarte bun prefect, ceea ce la urma urmelor e singurul lucru important.*” Credem că este necesar să oferim unele informații lămuritoare pentru a identifica personajele, Aunty (în limba engleză – mătușă) este Regina Elisabeta, iar prefectul amintit este refugiatul Neculai Brânzeu din Pitești. – apud. Maria, Regina României, *Povestea vieții mele*, vol.3, București, Editura RAO, 2013, p.305-306.

Bălănescu⁹ în perioada 1917-1918. Sub administrarea acestor prefecți se poate creiona o imagine destul de clară asupra situației generale a fostului județ Neamț în anii Primului Război Mondial. Fostul județ Neamț avea o suprafață de 3905 km² și o populație de 170 121 de locuitori¹⁰.

În cazul fostului județ Roman¹¹, situația la început de război a fost coordonată de prefectul, doctorul N. Țurcanovici, până la 30 septembrie 1914, apoi de prefectul George N. Kapri¹² (1915-1918). Fostul județ Roman avea o suprafață de 1657, 72 km² și o populație 172 496 locuitori¹³.

La 26 august 1916, Ministrul de Interne, Vasile G. Morțun¹⁴, trimitea primarilor din toate județele un document care prevedea principalele îndatoriri ale

O sursă cu informații referitoare la prefectul Nicolae Brânzeu regăsim în telegrama din 1 Aprilie 1917, de menționat că numele prefectului fiind trecut Banzeu. - Arhiva Mitropoliei Moldovei și Bucovinei (AMMB), Fond *Cancelarie*, Dosar *Primul Război Mondial*, vol.3, f.295.

⁸ Conform unor documente de arhivă analizate, inclusiv a referințelor din lucrările domnului Radu Gheorghe, fostul șef a Direcției Arhivelor Statului din județul Neamț

⁹ Petre (Petru) Rosetti-Bălănescu (1868-1923), avocat, om politic, prefect de Neamț în perioada 1917-1918. Casătorit cu Zoe C. Cornescu, a avut patru copii, printre care și pe viitorul lingvist Alexandru Rosetti (1895-1990). – Maria, Regina României, *Jurnal de război*, vol.3, Anca Bărbulescu (trad.), Lucian Boia (pref.), București, Editura Humanitas, 2015, p.22.

¹⁰ *Expunerea Situațiunei Județului Neamțu pe anul 1916, făcută de Prefectul județului Neamț, Conform art.100 din legea Consiliilor Județene*, Tipografia Județului Neamț, 1916, f.11-20, din patrimoniul Muzeului de Istorie Roman, Colecția de Istorie Medicală și Farmacie „Dr. Epifanie Cozărescu”, nr. inv. EC 2908 B.

¹¹ Județul Roman din perioada Primului Război Mondial se învecina la vest cu județul Neamț, la sud cu județul Bacău, la est cu județul Vaslui, la nord-est cu Județul Iași, la nord cu județul Suceava.

¹² George N. Kapri (1876-1924) a fost de profesie avocat, apoi prefect și deputat de Roman. S-a născut la Roman, într-o familie de armeni și a urmat studiile primare și gimnaziale la Roman, apoi cele universitare la Facultatea de Drept din București. A fost șef de cabinet și director în Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, fiind un apropiat al lui Spiru Haret.

¹³ *Expunerea Situațiunei Județului Roman pe anul 1916, făcută de Prefectul județului Roman, Conform art.100 din legea Consiliilor Județene cu ocaziunea deschiderii sesiunii ordinare a Consiliului General din 15 octombrie 1916*, Roman, Tipografia „Viitorul”, 1916, f.3-20, din patrimoniul Muzeului de Istorie Roman, Colecția de Istorie Medicală și Farmacie „Dr. Epifanie Cozărescu”, nr. inv. EC 2909 B.

¹⁴ Vasile G. Morțun nu este deloc străin de ținutul Neamțului, el este născut la Roman, la 30 noiembrie 1860. A afirmat deseori că este de proveniență boierească, dar din boieri săraci la origine. După o perioadă de studii în străinătate, revine în țară. La doar 28 de ani, devine primul deputat socialist din Parlamentul României, fiind ales în Colegiul al II-lea Roman, începând cu ianuarie 1888, fiind reconfirmat și la alegerile din 1891 și 1895. În anul 1899 trece la Partidul Național Liberal, fiind deputat de Roman, din partea liberalilor între 1899 și 1914. S-a remarcat ca un om politic cu vederi înaintate, fiind un redutabil adversar al conservatorilor. A deținut portofoliul de Ministru al Lucrărilor Publice, în perioada martie 1907 – decembrie 1910, în timpul guvernelor lui Dimitrie A. Sturdza și Ion I.C. Brătianu. De asemenea, trebuie amintit de binele făcut pentru aceste meleaguri, de influența benefică exercitată prin funcțiile politice deținute asupra zonei. În perioada cât a condus Ministerul Lucrărilor Publice, Vasile Morțun a realizat primele lucrări ample de modernizare a infrastructurii la Roman (pavaj, iluminat public, canalizare, aducțiune), lucrări pe care primarul romanului, doctorul Mauriciu Riegler, (1905-1907), (bunicul academicianului Constantin Bălăceanu Stolnici) nu le-ar fi putut pune în practică fără implicarea directă a ministrului. După ce ocupase funcția de deputat de 25 de ani, la aproape 55 de ani, în timpul celui de-al doilea război balcanic-a înrolat voluntar ca soldat în Regimentul 14 Infanterie

edililor în condițiile proclamării stării de război. Conform documentului de înștiințare, se cerea ca în acele timpuri „(...) cea mai desăvârșită armonie să existe între toate autoritățile, între toți cetățenii. Nicio o deosebire politică să nu mai fie, români toți, într-un avânt vrednic de originea și tradiția lor să-și facă datoria și numai datoria”¹⁵. Întrucât era stare de război, cunoscut pentru temperamentul autoritar cu care trata fiecare problemă în timpul mandatelor sale ministeriale, Vasile G. Morțun a insistat că nu este îngăduit nimănui să răspândească știri false, alarmante pentru populația civilă. Comunicatele oficiale fiind singurele surse de luat în calcul atât pentru autoritățile statului, cât și pentru populația civilă. În același timp, era stipulat clar că populația din orașe nu trebuia să ducă lipsă de cele necesare traiului obișnuit de zi cu zi. Primarii și consilierii locali trebuiau să împiedice specula, comercianții fiind obligați să vândă „mărfurile, nu doar cele de hrană, dar și cele de îmbrăcăminte și de orice categorie sub prețurile maxime, cu prețurile cele mai reduse posibil”. De asemenea, primarii trebuiau să se îngrijească de răniți, să ajute la organizarea spitalelor militare în județe, iar familiile care erau mobilizați pe front primeau ajutoare. Pentru copii celor mobilizați pe front și pentru orfani, autoritățile erau datoare să-i îngrijească, să le găsească adăpost în orfeline sau aziluri. Edilii aveau obligația să organizeze „supe populare pentru cei care sunt cu totul nevoiași”.

În timpul conflagrației, județul Neamț, la fel ca întreaga Moldovă, a trebuit să facă față unor cerințe care depășeau cu mult posibilitățile de aprovizionare a frontului și a populației civile cu cele necesare. Cele mai considerabile greutăți ce au predominat în perioada următoare au fost organizarea transporturilor, problema alimentației și lipsa combustibilului. Animalele înfometate aduse de refugiați, fie ei civili sau militari, nu au fost niciodată socotite. Mizeria cumplită și bolile care au pregătit terenul epidemiilor, care au secerat zeci de mii de vieți.

Astfel, părăsirea de către autorități a capitalei a amplificat exodul populației civile din Muntenia și Oltenia, care din lipsa unei strategii a autorităților, s-a desfășurat haotic și în condiții climatice extrem de nefavorabile¹⁶. Moldova

din Roman. Astfel participă la campania militară a Armatei Române din Bulgaria, în 1913, fiind avansat de Regele Carol I, pe câmpul de luptă, la gradul de sergent. Vasile G. Morțun a îndeplinit funcția de Ministru de Interne în perioada 4 ianuarie 1914 – 10 decembrie 1916, în guvernul lui Ion I.C. Brătianu. În această calitate, Vasile Morțun a participat la Consiliul de Coroană din 21 iulie 1914 de la Sinaia, când s-a declarat neutralitatea României, dar și la Consiliul de Coroană de la Cotroceni, din 14 august 1916, în care a fost dezbătută și aprobată intrarea României în Primul Război Mondial, împotriva Puterilor Centrale (Austro-Ungariei și Germaniei). Între 11 decembrie 1916 – 25 aprilie 1918, Vasile G. Morțun a fost președinte al Camerei Deputaților în timpul refugiului de la Iași. În această calitate a prezidat și Adunarea Constituantă care a realizat cele două reforme pentru care a lucrat o viață, legea votului universal și noua lege agrară. A fost senator liberal din anul 1914 și până la moartea sa, din 30 iulie 1919. A fost înmormântat pe domeniul său de la Broșteni-Bahna, județul Roman de atunci. - apud Ioan Nădejde, *V. G. Morțun – bibliografia și genealogia familiei Morțun*, București, Institutul de Arte Grafice „Speranța”, 1923, p. 86-110.

¹⁵ Serviciul Județean Neamț al Arhivelor Naționale (SJNAN), Fond *Primăria Piatra-Neamț*, dosar 43/1916, f.28-29.

¹⁶ Poate astăzi este greu de înțeles temperaturile scăzute de la finalul anului 1916, având în vedere încălzirea climatică din ultimii 100 de ani, cu aproape 12°.

întreagă, cu toate resursele sale și binevoiența populației, nu putea să facă față numărului mare de refugiați. Reorganizarea și stabilizarea socio-economică de după haosul retragerii în Moldova au fost îngreunate de apariția epidemiilor de tifos exantematic și febră recurentă, în primele luni ale anului 1917. Aceste epidemii s-au delanșat în contextul unor condiții precare de trai în Moldova. Bolilor li s-au adăugat o iarnă foarte grea, foamea, sărăcia, deficitul de mijloace de transport disponibile retragerii populației civile, penuria de combustibil, lipsa de îmbrăcăminte și încălțăminte, dar și igiena precară. Cele două epidemii au decimat populația civilă, cât și pe cea militară.

În această situație a refugiului în Moldova, trebuie amintite măsurile întreprinse de Mitropolitul Moldovei și Sucevei, Pimen Georgescu de la Iași, care s-au dovedit folositoare pe termen lung. Ierarhul a luat inițiativa transformării unor mănăstiri din Arhiepiscopia Iașilor (amintim doar cele din ținutul Neamțului, precum Agapia, Văratec, Neamț, Bisericieni, Secu, Vovidenia, etc.) în spitale pentru răniți și bolnavi sau orfeline de ajutorare a copiilor sărmani.

La 15 august 1916, a doua zi după decretarea mobilizării, la Piatra-Neamț, ca și în celelalte reședințe de județ, s-au format Comitetele Regionale de Acțiune, care depindeau de Comitetul Central Sanitar, subordonat Ministerului de Război. Președinți ai acestor comitete regionale au devenit prefectii județelor, din oficiu. Comitetului Regional Sanitar Neamț era condus de Nicu I. Ioaniu¹⁷, prefectul județului. Pe lângă președinte, componența membrii Comitetului Regional Sanitar Neamț era formată din Clemance Cugler, delegat al Crucii Roșii, Dimitrie Hogeia¹⁸, primarul orașului Piatra-Neamț, dr. Aurel Lupu, medic la partea sedentară, C. Gruholschi, ofițer delegat de la partea sedentară, și Ana Bratu, șef de depozit de materiale. În județul Neamț, conform unui document¹⁹, din 22 aprilie 1916, erau pregătite 15 spitale.

Mobilizarea și dotarea acestor spitale cu aparatură medicală s-a făcut destul de greu datorită lipsei de bani, cât și a creșterii numărului de răniți și bolnavi, peste capacitatea spitalelor.

Văzând situația grea a refugiaților din Muntenia, Oltenia și Dobrogea ajunși în Moldova și dorind să-i ajute, mitropolitul Pimen Georgescu a pus la dispoziția autorităților și refugiaților toate spațiile de locuit din Palatul Mitropolitan și de găzduire disponibile din mănăstirile și clădirile ce aparțineau eparhiei Moldovei. La Iași, în perioada refugiului, în Palatul Mitropolitan, au fost găzduiți președintele Camerei Deputaților, Vasile G. Morțun și miniștrii, Vintilă Brătianu și I.G. Duca, la insistențele Mitropolitului Pimen Georgescu.

Mitropolitul Pimen Georgescu, dorind să ajute refugiații din zonele ocupate a pus la dispoziția autorităților toate spațiile de locuit disponibile din mănăstirile Moldovei. Deopotrivă, tot pentru refugiați, a oferit ajutoare materiale și financiare, a

¹⁷ Gheorghe Radu, *Pagini alese din istoria județului Neamț*, Piatra-Neamț, Editura Cetatea Doamnei, 2014, p.247.

¹⁸ Dimitrie Hogeia (1860-1941), primarul orașului Piatra-Neamț (1914-1918), în timpul participării României în Primul Război Mondial a construit numeroase cantine pentru refugiați în oraș.

¹⁹ SJNAN, Fond *Consiliul de Administrație a Spitalelor militare*, dosar 5/1916, f.8.

aprobat ca până și lăcașurile bisericilor să fie puse „*la dispoziția școlilor în scop cultural și național*”²⁰ mai ales pentru școlile ale căror clădiri fuseseră transpormate în spitale. Pe lângă îndemnul și exemplu dat de mitropolitul Pimen Georgescu, au urmat intervențiile unor personalități culturale, științifice și politice ale țării. Colectele erau publice, destinate pentru susținerea trupelor militare pe front sau pentru ajutorarea, unele au fost susținute de personalități politice, culturale sau științifice.

Episcopia Romanului, în preajma Primului Război Mondial, reprezenta al doilea scaun ierarhic al Bisericii Ortodoxe Române din Moldova și cuprindea patru județe: Roman, Bacău, Putna și Tecuci, cu parohiile și mănăstirile aferente acestora. Pe teritoriul aflat sub jurisdicția canonică a acestei eparhii s-au desfășurat marile bătălii cauzate de participarea României în Primul Război Mondial. Păstoria episcopului Teodosie Atanasiu²¹ (1912-1923) a coincis cu evenimentele provocate de intrarea României în Primul Război Mondial. Împreună cu mitropolitul Moldovei, Pimen Georgescu, a sprijinit cauza dreaptă pentru care lupta poporul român. Episcopul Teodosie Atanasiu s-a implicat intens, cerând preoților și credincioșilor săi, prin scrisori pastorale, să colecteze bani, alimente sau obiecte de îmbrăcăminte pentru soldații de pe front. De asemenea, a participat la evenimentele conflictuale ce se desfășurau pe teritoriul eparhiei sale, a distribuit cărți de îndrumare duhovnicească soldaților pe front, s-a îngrijit și a ajutat spitalele de răniți.

Prima scrisoare pastorală a episcopului Romanului, Teodosie Atanasiu a este trimisă preoților din județ, la 20 aprilie 1916, „(...) *În aceste vremuri grele prin care trecem socotim că cea mai mare datorie este de a ne pregăti sufletește, încât atunci când va suna ora cea mare, să putem jertfi fără ezitare atât sângele nostru și al fiilor noștri, cât și agonisita noastră pentru apărarea patriei (...)*”²². De asemenea, episcopul face apel la populație pentru colecte în bani și îmbrăcăminte.

Urmează scrisoarea pastorală din 15 august 1916, imediat după ce România declară război Puterilor Centrale (conform convenției cu Antanta), către clerul și credincioșii Eparhiei Romanului, „(...) *Acum când armatele române pornesc pe câmpul de luptă pentru apărarea patriei și înfăptuirea idealului nostru național, gândul nostru al tuturor trebuie să fie îndreptat către Cel Atotputernic, pentru izbânda ostașilor noștri și să binecuvânteze neamul nostru românesc. (...) Trăim timpuri de mărire a strămoșilor, trăim timpuri de glorie a istoriei, căci fii noștri*

²⁰ *Primul Război Mondial în colecțiile Complexului Muzeal Județean Neamț*, ed. Mihaela Cristina Verzea, Piatra-Neamț, Editura „Constantin Matasă”, 2018, p.11.

²¹ Episcopul Teodosie Atanasiu (din botez Teodor) s-a născut în 1851, la Sascut, în județul Bacău Urmează seminarul de la Roman, iar în anul 1871 este hirotonit diacon la catedrala episcopală din Roman, unde slujește până în anul 1880. Rămas văduv în anul 1892, își continuă studiile teologice, îndeplinind numeroase funcții ierarhice. La 4 februarie 1912, Teodosie Atanasiu este ales episcop la Roman, unde a păstorit până la 1 februarie 1923, când s-a retras din scaunul episcopal pe motive medicale. S-a retras la Mănăstirea Neamț, unde a decedat la 7 februarie 1927.

²² Ahiva Arhiepiscopiei Romanului și Bacăului (AARB), Fond *Episcopia Romanului*, dosar *Primul Război Mondial*, f.12.

înarmați cu sabia în mână și credință în suflet, au plecat la hotare pentru apărarea Patriei și întregirea neamului (...)."²³. Se face apel ca preoții să însoțească armata până în tranșee și să o îmbărbăteze, iar călugării și călugărițele sunt chemați să acorde prim ajutor răniților, să îngrijească de bolnavii din spitale, iar preoții rămași acasă să îngrijească de văduvele de război, orfani, invalizi și de familiile sărace, să se strângă bani spre a ajutama pe aceștia rămași neputincioși. În același timp, episcopul solicită ca în fiecare zi de sărbătoare și zi de vineri, toți preoții Eparhiei Romanului vor înălța rugăciuni pentru biruința ostașilor noștri, „(...) *Ar fi o trădare și o adâncă jignire, adusă trecutului Bisericii noastre naționale, dacă preoțimea nu-și va face deplina datorie acum, și mai ales acum, când, e vremea faptelor (...)*"²⁴. La 3 septembrie 1916 și prefectul județului Roman, avocatul George N. Kapri, adresează o scrisoare tuturor bisericilor și locuitorilor zonei, intitulată „*Apel și sfaturi către public*"²⁵, soliciidând solidaritate față de cei mobilizați pe front, „(...) *Scoborători dintr-un neam nobil, să fim la înălțimea vitejiei cu care vor primi ostașii noștri ura și disprețul celor din țară, al cărei pământ este plămădit din sânge și sudoare românească și în care de veacuri sălășluiesc oasele strămoșilor noștri. (...) Luați aminte că se hotărăște soarta neamului nostru care vrea să trăiască liber, de sine stătător, într-o Românie Mare!*"

Cu toate eforturile depuse de către autoritățile statului²⁶, fie ale populației civile, lipsa alimentelor, a spațiilor de locuit, a medicamentelor, a hainelor și încălțăminte, a bunurilor de consum, situația refugiaților era resimțită tot mai grav, fiind afectate viața și sănătatea celor necăjiți de pe urma războiului. S-au făcut eforturi, în plin război, pentru a se asigura îngrijirea bolnavilor și răniților, invalizilor de război, dar și a celor vârstnici, a copiilor și a femeilor, care erau cele mai neajutorate după mobilizarea pe front a bărbaților și presiunea refugiului și a evacuării.

Mitropolitul Pimen Georgescu a descris solidaritatea cu care s-a venit în sprijinul celor nevoiași, de către Biserica Ortodoxă Română, în acele „(...) *împrejurări excepțional de grele (...) și a suferințelor de tot felul, ca lipsa de hrană și locuință, de îmbrăcăminte și căldură, lipsa de mijloace și de mângâiere sufletească, greutăți de tot felul pentru cei bătrâni ca și pentru copii, cazuri de boli grave, tifos exantematic*"²⁷. Pe lângă îndemnul și exemplul dat de mitropolitul Pimen Georgescu, inițiativa privată a locuitorilor din satele și orașele Moldovei, care încercau să contribuie, alături de autorități, la alinarea suferințelor cumplite

²³ *Ibidem*, f. 27.

²⁴ *Ibidem*, f.27.

²⁵ Mihai Andone, Victor Andrei (coord.), *Istoria orașului Roman * 1392-1992*, Roman, (fără editură), 1992, pag. 243.

²⁶ Deși nu a exista un plan pus la punct pentru intervenție, s-au făcut eforturi deosebite pentru asigurarea îngrijirii bolnavilor și răniților, s-a pus problema spațiilor de locuit pentru refugiați inclusive de către populația locală de la Iași. Exemplele au fost urmate de locuitorii din satele și orașele Moldovei, indiferent de religie și entnie.

²⁷ *Primul Război Mondial în colecțiile Complexului Muzeal Județean Neamț*, ed. Mihaela Cristina Verzea, Piatra-Neamț, Editura „Constantin Matasă”, 2018, p.23.

îndurate de militarii aflați în retragere și de către civilii evacuați. De ajutor aveau nevoie mai ales cei săraci, fără adăpost, care rătăceau flămânzi și dezbrăcați.

Astfel de acțiuni caritabile s-au desfășurat și la solicitările prefectului județului Neamț, avocatul Nicu I. Ioaniu, din 20 septembrie 1916, când s-a lăcut apel pentru a contribui la înzestrarea spitalelor militare din oraș. Locuitorii din Piatra-Neamț au răspuns prompt, astfel, în ianuarie 1917²⁸, un număr de 143 de locuitori ofereau pânză, cămăși, ciorapi, prosoape, batiste spitalelor din oraș.

De asemenea, primarul din Piatra-Neamț, Dimitrie Hoge²⁹, cel care a condus administrația locală în anii Marelui Război a fost responsabil cu păstrarea unei stări de normalitate într-un oraș asaltat de un număr mare de refugiați. Prin contribuția sa s-au realizat colecte publice pentru hrană și îmbrăcăminte, a introdus raționalizarea consumului de alimente, de apă sau combustibil, toate fiind consecințe ale instaurării stării de asediu. Prioritățile în anii războiului privind activitatea lui Dimitrie Hoge ca primar, ianuarie 1914 - aprilie 1918, au fost aprovizionarea orașului cu alimente, lemne și alte articole de primă necesitate dată fiind de prezența la Piatra-Neamț a câtorva mii de refugiați. Apelul pentru colecte publice din 5 septembrie 1916³⁰, al primarului Dimitrie Hoge, amintește *„din cauza că în ultimul timp nu s-a mai putut aduce în țară pânză și bumbac, pentru confecționarea de efecte necesare armatei noastre, aprovizionarea cu aceste efecte se face cu mari greutate. (...) Războiul nostru pentru îndeplinirea idealului național, ne impune tuturor a face cele mai mari jefuri în scopul ca armata țării să fie înzestrată cu toate cele trebuitoare, pentru a se asigura deplina izbândă a cauzei noastre drepte. (...) Facem un călduros apel la toți locuitorii acestui oraș, ca fiecare, după puterea lui, să contribuie la echiparea oștirii noastre, oferind – cămăși, ismene, ștegarie, ciorapi, obiecte de pânză de cânepă sau pânză pentru ostași. (...)”*. Locuitorii au răspuns prompt solicitării, obiectele de vestimentație și pânza au fost colectate la sediul primăriei și la sediul prefecturii, urmând apoi să fie trimise la Depozitul Central de Echipamente din București, colectele fiind însoțite de liste de inventar.

Preoții din zona Târgu-Neamț au luat parte la toate evenimentele care au marcat această așezare în perioada Primului Război Mondial, când orașul a suferit o decădere evidentă ca urmare a stării de război.

Conform unei circulare³¹ cu nr. 558, trimise protopopilor de județe din toată Mitropolia Moldovei, din 11 martie 1917, este solicitat intervenția preoților din satele pentru ca cei rămași în spatele frontului să lucreze terenurile agricole. Situația prezentată în textul circularei face trimitere la situația grea în care se afla

²⁸ Gheorghe Radu, *Istorie și spiritualitate în județul Neamț*, Piatra-Neamț, Editura Sensul, 2023, p.123.

²⁹ Dimitrie Hoge s-a născut la Piatra-Neamț, la 1 noiembrie 1860. A deținut funcțiile de consilier comunal, ajutor de primar și primar al orașului Piatra-Neamț. Începând cu anul 1902 profesează ca avocat în baroul de la Piatra-Neamț, în același an, se înscrie pe listele Partidului Național Liberal.

³⁰ *Primul Război Mondial în colecțiile Complexului Muzeal Județean Neamț*, ed. Mihaela Cristina Verzea, Piatra-Neamț, Editura „Constantin Matasă”, 2018, p.15.

³¹ AMMB, Fond *Cancelarie*, Dosar *Primul Război Mondial*, vol.3, f.161.

Moldova, după refugiu. „Din cauza împrejurărilor războiului, o mare parte din țara noastră, fiind ocupată de vrăjmași, primăvara de anul acesta se prezintă, în condițiuni foarte grele, pentru cultura zarzavatului, pentru arătură și facerea celorlalte munci câmpenești. (...) Guvernul, prin Ministerul Agriculturii, a luat cele mai intense măsuri, pentru ca muncile agricole să se facă la vreme (...), hotărând a se da și semințe acolo unde nu sunt. (...) Dar fiindcă toate brațele tinere și sănătoase sunt acum în luptă pentru alungarea năvălitorilor din țară, toată munca agricolă trebuie făcută de bătrâni, femeile și copii rămași acasă. (...) Și fiindcă, pe de o parte va fi mult de lucru, iar pe de altă parte, brațele vor și puține, vă invit să puneți în vedere tuturor cucernicilor preoți, ca să îndemne pe toți bărbații, femeile și copii, în stare de munci, din satele lo, să iasă la munca câmpului în toate zilele, inclusiv duminicile și chiar sărbătorile, ca astfel să se poată face toate muncile agricole la timp (...) Nu trebuie să uităm, că numai din produsul pământului a acestei părți a țării neocupată de vrăjmași, urmează a se nutri armata și poporul, precum și vitele, cunoscând, că în caz contrar suntem amenințați a muri de foame, precum se întâmplă în statele vecine”.

Un prim răspuns la circulara trimisă în teritoriul eparhiilor, este trimis mitropolitului Pimen Gerogescu, în ziua de 13 martie 1917³², din partea protopopului județului Neamț Gheorghe Popovici. Acesta răspunde circularei primite, „Cu smerită metanie vă sărut mâna Înalt Prea Sfinte Stăpâne, (...). La adresa Domniei-Voastre, ne grăbim a răspunde, că deși de mult timp, am sfătuit pe preoți să îndemne pe săteni să înceapă muncă în toate zilele și chiar Duminicile și sărbătorile; totuși cu plăcere am repetat sfaturile noastre (...). Cu acest prilej ținem a atrage binevoitoarea D-voastră atențiune, asupra unui fapt de o extremă importanță. Din rapoartele ce primim de la preoții parohi, se constată, că armatele ori pe unde au trecut, au distrus toate grădinile din orașe și din sate, prefăcându-le în bivuacuri³³ sau lăcându-le fără garduri. Din această cauză proprietarii de terenuri și sătenii, neavând destulă siguranță pentru rezultatul cu folos al muncii lor, n-au curajul și le lipsește încrederea de a face semănături (...).

Detalii doveditoare, în ceea ce privește contribuția preoților din zona Târgu-Neamț, există și conform unui tabel întocmit de protopopul econom Gheorghe Popovici³⁴, ce cuprinde lista cu preoții din județul Neamț, care au donat sume de bani pentru „Crucea Roșie”, dar și pentru familiile nevoiașe. Tabelul conține

³² *Ibidem*, f.165.

³³ *Bivuacuri* (conform DEX) – porțiuni de teren pe care se face o staționare temporară a trupelor militare în afara localităților sau a taberelor.

³⁴ De amintit că protopopul județului Neamț, preotul Constantin Matasă ce a deținut această funcție ierarhică în perioada 1909-1912, a fost revocat din funcție de Mitropolitul Pimen Georgescu, ca urmare a unei adrese semnate de Ministrul Cultelor și al Instrucțiunii Publice, Constantin C. Arion și de dr. Dimitrie G. Boroianu, ca administrator al Casei Bisericii, din 3 martie 1912. În locul său fiind numit ca protopop al județului Neamț, preotul Gheorghe Popovici, începând cu 12 aprilie 1912. Preotul Constantin Matasă a fost recomandat, în anul 1916, de către Mitropolitul Pimen ca preot militar la batalionul de vânători de munte ce fusese cantonat la Târgu-Neamț – apud Gheorghe Dumitroaia, *În Memoriam Constantin Matasă*, Piatra-Neamț, Editura „Constantin Matasă”, 2001, p.93-95.

numele preoților, parohiile și sumele de bani donate, iar la observații sunt notate sursele donațiilor, colectele fiind publice, din cutia milei sau din salariul acestora.

Protoieria Județului Neamț, înaintează către Mitropolitul Pimen Georgescu scrisoarea nr.173, la 11 aprilie 1917³⁵, prin care protopopul Gheorghe Popovici precizează sumele donate de către preoții din județ. „*Înalt Prea Sfințite Stăpâne, (...) Anexez pe lângă acesta smerit înaintez un tabel de preoții acestui județ, care au cotizat din leafa lor pentru „Crucea Roșie” și familia luptătorilor în suma totală 766 lei și 35 bani, care s-au vărsat celor în drept, obținând recipisele nr. 242/1917 de la „Crucea Roșie”, pentru suma de 415 lei și 15 bani și nr.128/1917 pentru societatea familia luptătorilor pentru suma de 350 lei și 85 bani. Această sumă s-a adunat de la 1 Iunie a.c., afară de chetele făcute în sărbătorile Paștelor, despre care supus voi raporta în urmă. (...) că după propunerea subscribului, jumătate din jerfa adusă de creștini la bisericile din orașul Piatra N,(cozonaci, pască, ouă) în ziua paștelor, s-au dat garnizoanei locale, care s-a împărțit ostașilor (...) îndeplinindu-le o prea frumoasă și bineapreciată faptă omenească (...)*

Totodată smerit supun Înaltei cunoștințe, Înalt Prea Sfințitului Ahiepiscop și Mitropolit al Moldovei și Sucevei, Pimen”.

Conform tabelului un total de 48 de preoți au donat „*bani pentru „Crucea Roșie”. pentru ajutorarea familiilor luptătorilor”*. De exemplu, protopopul județului Neamț, Gheorghe Popovici, preot la biserica Precista, din Piatra-Neamț, a donat suma de 36,50 lei pentru „Crucea Roșie” din donațiile enoriaților, iar din salariul personal 25 lei pentru „Crucea Roșie” și 25 lei pentru familiile luptătorilor. Protoiereul donând în total suma de 86,50 lei. De la Târgu-Neamț, preotul econom Gheorghe Bejan a donat 35 lei, reprezentând 15 lei pentru „Crucea Roșie” și 20 lei pentru familiile nevoiașe. Din partea parohiei din satul Oglinzi, preotul Ioan Pascal a donat cea mai mare sumă de bani din tabelul înaintat mitropolitului Pimen Georgescu. Conform celor înscrise, 112,35 lei au fost donați de preotul paroh de la Oglinzi, 56 lei pentru „Crucea Roșie” și 56,35 lei (56 lei și 35 bani) pentru familiile luptătorilor. De la Crăcăoani, preotul paroh Ioan Stănescu a donat 25 lei. De asemenea, din parohia Bălțătești, preotul Gavril Enăchescu a donat suma de 50 lei. În tabel, în dreptul său suma fiind îngroșată, iar la observații este trecută suma în litere. În tabel sunt menționate și sumele donate de preoții din Ghindăoani, Tazlău, Pipirig, Mănăstirea Pângărați, etc.

Conform situației întocmite de prefectul Panaite Cliveț³⁶, în anul 1919, „*Pagubele pricinuite de război în averea publică a locuitorilor se ridică la 54 milioane lei. Invalizii de război sunt 650, orfani de pe urma războiului avem 3300.*

³⁵ *Ibidem*, Fond Cancelarie, Dosar Primul Război Mondial, dosar 5, f.358-359.

³⁶ Panaite Cliveț (1868-1948) s-a născut la Rediu, în județul Neamț. A fost profesor și prefect de Neamț (1909-1910, 1918-1919), deputat al județului Neamț (1914-1918, 1931-1932) și senator de Neamț (1922-1926, 1927-1928) din partea Partidului Național Liberal, în timpul mandatelor sale politice a contribuit la construirea de școli, primării, cămine culturale și biserici.

La acestea se adaugă numărul celor căzuți și dispăruți în urma suferințelor. Populația totală este de 170 000 de suflete”³⁷.

Primul Război Mondial și implicit participarea României au reprezentat subiectul a numeroase cercetări istorice. Analiza unor documente de arhivă privind aportul mănăstirilor din zona Neamțului și implicit rolul preoților din zonă la efortul de război, dovedește că subiectul rămâne deschis, iar sursele istorice încă ne pot creiona sau completa o nouă imagine a vieții din spatele frontului de război.

BIBLIOGRAFIE

1. Arhiva Arhiepiscopiei Romanului și Bacăului (AARB), Fond *Episcopia Romanului*, dosar *Primul Război Mondial*;
2. Arhiva Mitropoliei Moldovei și Bucovinei (AMMB), Fond *Cancelarie*, Dosar *Primul Război Mondial*, vol.3, vol.5;
3. Serviciul Județean Neamț al Arhivelor Naționale (SJNAN), Fond *Primăria Piatra-Neamț*, dosar 43/1916, Fond *Consiliul de Administrație a Spitalelor militare*, dosar 5/1916;
4. *Expunerea Situațiunei Județului Neamțu pe anul 1916, făcută de Prefectul județului Neamț, Conform art.100 din legea Consiliilor Județene*, Tipografia Județului Neamț, 1916;
5. *Expunerea Situațiunei Județului Neamțu pe anul 1919, făcută de Prefectul județului Neamț, Conform art.100 din legea Consiliilor Județene*, Tipografia Județului Neamț, 1919;
6. *Expunerea Situațiunei Județului Roman pe anul 1916, făcută de Prefectul județului Roman, Conform art.100 din legea Consiliilor Județene cu ocasiunea deschiderii sesiunii ordinare a Consiliului General din 15 octombrie 1916*, Roman, Tipografia „Viitorul”, 1916;
7. ***Primul Război Mondial în colecțiile Complexului Muzeal Județean Neamț***, ed. Mihaela Cristina Verzea, Piatra-Neamț, Editura „Constantin Matasă”, 2018.
8. Andone Mihai, Andrei Victor (coord.), ***Istoria orașului Roman * 1392-1992***, Roman, (fără editură), 1992.
9. Dumitroaia Gheorghe, ***În Memoriam Constantin Matasă***, Piatra-Neamț, Editura „Constantin Matasă”, 2001.
10. Maria, Regina României, ***Povestea vieții mele***, vol.3, București, Editura RAO, 2013.

³⁷ *Expunerea Situațiunei Județului Neamțu pe anul 1919, făcută de Prefectul județului Neamț, Conform art.100 din legea Consiliilor Județene*, Tipografia Județului Neamț, 1919, f.3-18, din patrimoniul Muzeului de Istorie Roman, Colecția de Istorie Medicală și Farmacie „Dr. Epifanie Cozărescu”, nr. inv. EC 2998.

11. Idem, *Jurnal de război*, vol.3, Anca Bărbulescu (trad.), Lucian Boia (pref.), București, Editura Humanitas, 2015.
12. Iorga V. Filip-Lucian, *Impactul Primului Război Mondial asupra descendenților boierimii române*, București, Editura Muzeul Literaturii Române, 2016.
13. Nădejde Ioan, *V.G. Morțun – bibliografia și genealogia familiei Morțun*, București, Institutul de Arte grafice „Speranța”, 1923.
14. Popa Ioan, *Un ardelean, prefect de Argeș: profesorul Nicolae Brânzeu*, București, Editura Niculescu, 1997.
15. Preda Dumitru, *România în timpul Primului Război Mondial. Mărturii documentare, vol.I - 1914-1916*, București, Editura Militară, 1996.
16. Radu Gheorghe, *Pagini alese din istoria județului Neamț*, Piatra-Neamț, Editura Cetatea Doamnei, 2014.
17. Idem, *Istorie și spiritualitate în județul Neamț*, Piatra-Neamț, Editura Sensul, 2023.

